

UOT 003.077

Samirə Ağababa qızı Əliyeva
f.ü.f.d.dosent
Azərbaycan Dövlət
Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti

Cəmilə Vəlif qızı Məhərrəmov
Azərbaycan Dövlət
Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
magistrant
E-mail: abdullajevfirudin@gmail.com

XƏTTATLIQ SƏNƏTİNİN YARANMASI VƏ TƏŞƏKKÜLÜ PROSESİ

Xülasə: Məqalədə təsviri sənətin qollarından biri olan xəttatlıq, yəni gözəl yazma sənətinin yaranma tarixinə, inkişaf mərhələlərinə və istifadə edilən materiallara ümumi və yığcam baxış keçirilmişdir. Aparılan araşdırma ərzində xəttatlıq sənətinin orta əsrlərdə inkişafını, bu sənətin çiçəklənməsi ilə digər sənət növlərinin yaranmasını müşahidə edirik. Xəttatlıq sənətində klassik xəttat alətləri haqqında təhlillər aparılmışdır. Yekunda, məqalədə bu sənətin işlənmə metodikası ilə bağlı yığcam məlumat verilmişdir.

Açar sözlər: xəttatlıq sənəti, dəsti-xətt, ərəb, boyalar, xəttatlar

Orta əsrlərdə bədii yazı sənəti kimi xəttatlıq mənəvi mədəniyyətin vacib bir sahəsi idi və yüksək qiymətləndirilirdi. Gözəl yazmaq bacarığı alimin istedadının və şəxsiyyətin üstünlüyünün meyarı hesab olunurdu, insanın ləyaqəti onun savadlı və bədii yazmaq bacarığı ilə müəyyən edilirdi. Müsəlman Şərqində müxtəlif dəst-xətlərdə bədii xəttatlıq və abidələr üzərindəki dekorativ yazılar, canlıların təsviri qadağan olunduğu halda, həndəsi və arabesk dekorlarla birləşdirilmiş memarlıq qrafika sənətinin əsas istiqamətləri olmuşdur.

Yaxın Şərq ölkələrinin bəzi xalqları VII-VIII əsrlərdə ərəblər tərəfindən işğal edilmiş və məcburən təkcə İslam dinini deyil, həm də ərəb əlifbasını qəbul etmişdilər. Bunun nəticəsində Azərbaycanda, İranda, Türkiyədə və bir sıra qonşu müsəlman ölkələrində əlyazmalar ərəb əlifbası əsasında inkişaf edirdi. Ərəb yazısının iki əsas növü mövcuddur: rəsmi üslub “Küfi” adlanır və sadə üslub “Nəxsi” adlanır. Küfi çeşidində düzxətli və bucaqlı hərflər qanuni xarakter daşıyır və möhtəşəmlik təəssüratı yaradır. Küfi xətti ilk dəfə İraqın indiki Küfə şəhərində yayıldığından öz adını buradan almışdır. Küfi xətti X-XI əsrlərdə istifadə edilərək tədricən azalaraq epigrafiq məqsədlərlə memarlıq abidələrində, sikkələrdə və müəyyən məişət əşyalarının üzərində həkk olunurdu. Nəxsi üslubu isə XII əsrin birinci yarısından başlayaraq qonşu ölkələr arasında ticarət əlaqələrinin inkişafı nəticəsində yazının gündəlik bir növünə çevrilir. Xəttatlığın çox işlənməsi və təkmilləşməsi nəticəsində əyri nəxsi xətti vasitəsi ilə bir sıra xətt üslubu yaranmışdır və sonradan klassik "Altılıq" adlanmışdır. Bu

klassik altılıq ərəb yazısında belə adlandırılmışdır: “süls, “nəsx”, “mühəqqəq”, “reyhani”, “touqi” və “riqa”.

X-XI əsrlərdə bədii xəttatlığın nəzəriyyəsinin əsaslarını aşağıda adı qeyd olunan görkəmli ərəb mirzələri Abu-Əli Məhəmməd İbn Mukla adı ilə tanınan və Abul Həsən Əli ibn Hilal İbn Bavvab adı ilə tanınan qoymuşdu. Onların ənənələrini inkişaf etdirib və nəzəri cəhətdən ümumiləşdirib XIII əsrin xəttatı Hacı Cəmaləddin Yakut Müstəsimi. O, müəyyən mədəniyyət və məharət tələb edən xəttatlıq sənətinin əsas müddəə və qaydalarını formalaşdırmışdır. Ərəb xəttatına görə yazının mükəmməlliyi düzgün pedaqoji təhsildə, təkrar məşqdə və ruhun saflığındadır. Ruhun saflığı dedikdə, dini-etik təsəvvürlərə görə yazı fəaliyyətində mühüm rol oynayan ustadın mənəvi-əxlaqi obrazı başa düşülürdü.

XIV əsrdə daha kursiv xətt “təliq” meydana çıxanda, yazının bu qaydalarına az diqqət yetirildi. Lakin sonralar “nəstəliq” dəst-xəttinin yaranması ilə xəttatlıq qaydalarına əsasən bu bədii yazı növünün xüsusiyyətləri ilə bağlı bir sıra əlavə müddəələr daxil edilmişdir.

Nəhayət, yeni “nəstəliq” xəttinin sıralanmasında əhəmiyyətli töhfəsini Azərbaycan xəttatı Mirzə Əli ibn İlis Təbrizi verdi. Bu dəst-xətt üslubu, təbii olaraq, xəttatlıq yazısının yeni qaydalarını tələb edir, bu xəttin xüsusiyyətlərini tənzimləyirdi. Beləliklə, Mir Əli Təbrizi tərəfindən əlavə xəttatlıq yazısının növbəti göstəriciləri irəli sürülmüşdür: “qüvvət”, “zaf”, “satx” və “dour”. Bu göstəricilər “Nəstəliq” xəttinə xasdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, XIV əsrin son onilliklərindən başlayaraq Yaxın Şərqi iri siyasi və mədəni mərkəzlərində ümumilikdə əlyazma kitab sənəti, xüsusilə xəttatlıq sənəti xüsusi bədii əhəmiyyət kəsb edir. Bədii əlyazma ilə köçürülmüş poetik və tarixi əsərlərin dəbdəbəli tərtibatlı əlyazmalarını əldə etmək təkcə feodal zadəganlarını maraqlandırmır, həm də elm aləmində can atırdılar. Bu zaman yüksək rütbəli şəxslər üçün əlyazmaların dəbdəbəli nüsxələrinin və müəyyən dördlük fraqmentləri olan dekorativ tərtibatlı vərəqlərin hazırlanması zərurəti yeni yaradıcılığa yol açıb, dünyəvi əlyazmaların vərəqlərinin gözəl, fərqli yazı və bədii tərtibatının yaradılmasını doğurdu.

XVI əsrdə şəhər mədəniyyətinin və ədəbiyyatının daha da inkişafı və bədii yazılmış əlyazmalara tələbatın artması ilə yanaşı, xəttatlıq sənəti nəzəriyyəsi də inkişaf edir; xəttatlığa dair poetik və nəsr traktatları və bu sənətin materialları üçün reseptlər meydana çıxır. Bütün bunlar müxtəlif əlyazmalarda yeni istedadlı yazı ustalarının yetişdirilməsinə mühüm töhfə verdi.

Orta əsr xəttatlıq ustaları digər sənət növlərinin – şeir, musiqi, rəqs və s. nümayəndələri ilə yanaşı, hökmdarların və onların valilərinin saraylarına cəlb olunurdular, cəmiyyətin əsasən feodal elitesinə xidmət edirdilər. Onların bir çoxu müxtəlif tarixi və poetik əsərləri xəttatlıq xətti ilə köçürərək əlyazmalar yaratmış, sonralar naxışlarla bəzədilmişdir və rəngarəng miniatürlərlə təsvir edilmişdir.

XIV əsrə qədər dünyəvi və dini məzmunlu əlyazma kitablarının əsas mətni universal şəkildə “nəsx” və “suls” dəst-xətti ilə köçürülürdü və XIV əsrdə bu məqsədlə

yeni (kursiv; cəld yazma) “təliq” dəst-xətti istifadə olunurdu. XIV əsrin sonlarından dövrün sürətlə artan mədəni-estetik tələblərinə daha çox cavab verən “nəstəliq” dəsti-xətti meydana çıxmışdır, bir sıra üstünlüklərə malik idi, bədii əsərlərin siyahıları məhz bu dəst-xətlə yazılmağa başlandı. Ancaq Quranın nüsxələri “nəstəliq” dəsti meydana çıxdıqdan sonra da “nəsx” xətti ilə yazılmağa davam edilirdi, “suls” və “kufi” xətləri fəsil adlarında istifadə edilməklə tətbiq olunurdu. Quranın “nəsx” və “suls” xəttindən başqa xətlə yenidən yazılması, eləcə də ərəb dilindən başqa dillərə tərcüməsi qadağan edilmişdir. Buna görə də Qurandan sitatlar və memarlıq abidələrindəki dekorativ yazılar əsasən müqəddəs yazı üslubu kimi tanınan “suls” və “nəsx” dəsti ilə yazılırdı.

Əksər xəttatlar həm də ornamental sənətin yaxşı ustaları idilər. Onlar mütəmadi inşaatçılarla yaradıcı əməkdaşlıq edərək saray və dini binalar üçün dekorativ yazılar və layihələr yaradırdılar. Belə yazılar monumental və dekorativ üslubda “kufi” və “süls” dəst-xətti ilə işlənmişdir. Yazılar zəngin ornamental bəzək ilə birləşdirilirdi.

Əksər xəttatlar həm də ornamental sənətin yaxşı ustaları idilər. Onlar mütəmadi inşaatçılarla yaradıcı əməkdaşlıq edərək saray və dini binalar üçün dekorativ yazılar və layihələr yaradırdılar. Belə yazılar monumental və dekorativ üslubda “kufi” və “süls” dəst-xətti ilə işlənmişdir. Yazılar zəngin ornamental bəzək ilə birləşdirilirdi.

Dini və saray binalarının interyer və eksteryerində mətn ya şirli və parıltılı keramika texnikası ilə, ya daş üzərində oyma, ya da yumurta boyları ilə rəsm tətbiq edilirdi.

XIV-XVII əsr Azərbaycan xəttatlıq ustaları həm əlyazma kitabları, həm xəttatlıq nümunələri ilə yanaşı, memarlıq abidələri üzərində dekorativ tərtibatlı yaradıcılıq nümunələrini nəsildən-nəslə ötürmüşdülər. Bu ustadların hər birində demək olar ki, poetik istedad olub və təxəllüs ilə şeir yazıblar. Orta əsrlər Azərbaycanda xəttatlıq və dekorativ yazı ustaları ağacı altı böyük ustad xəttat qalaktikasının nümayəndəsi, xəttatlıq tarixində “ustadan-e sitte” (altı ustad) adı ilə tanınan Mübarək şah Zərrinqələmə gedib çıxır. Onların hamısı görkəmli XIII əsrin ərəb xəttatı Hacı Cəmaləddin Yakut Müstəsimin tələbələri idi.

Xəttatın əsas yazı ləvazimatı keyfiyyətinə böyük əhəmiyyət verdiyi qamış tükü və qələm bıçağı idi. Orta əsrlərdə bu növ qamış qələmlərdən istifadə edilirdi: “vasiti”, “amuyi”, “misri” və “mazandarani”. XVI əsrin müəllifi xəttat Fəthullah ibn-Əhmədə görə ən yaxşı qamış çeşidi Vositdən (Kufə ilə Bəsrə arasında yerləşən şəhər), ikinci yerdə Amudəryadan çıxarılan, sonra Misir (misri) və Mazandaran qamışlarıdır. Onların hamısı bir-birindən qabıq rənginin kölgəsi, sərtliyi və qalınlığı ilə fərqlənirdi.

Xəttatlıq sənətinin inkişafı nəticəsində bir sıra sahələr meydana çıxdı. Bunlara misal olaraq, təzhib sənəti, ebru və cildləməni qeyd etmək olar. Təzhib – kiçik ölçülərdə dəqiq tətbiq olunan kitab bəzək sənətidir. Ərəbcə qızılmaq mənasını verən zəhəb (qızıl) sözü təzhibdə əsas material qızıldır. Qızılla yanaşı, oxra boylarının da müxtəlif rənglərindən istifadə olunduğu, incə fırça texnikasının əhəmiyyət kəsb etdiyi bu sənət əlyazmalarda mətnin bəzəyi və ən gözəl şəkildə tərtib olunması üçün istifadə olunurdu. Qurandan başqa digər əlyazmalardan istifadə olunan bəzəklər tarix boyu inanılmaz dərəcədə müxtəlifləşmiş və zənginləşmişdir. Təzhib sənəti ilə məşğul olan

şəxslərə müzəhhib deyilir. Əlyazmalarda təzhib ilə yanaşı, daha iri gül və motivlərlə düzülmüş və yalnız qızılla işlənmiş “halkari” adlanan bəzək üslubu geniş şəkildə istifadə olunur.

Ebru – suya səpilmiş boyaların bir-biri ilə ahəngdar, müxtəlif dalğalı rənglər yaratmaq və onları kağıza, parçaya və ya dəriyə tətbiq etmək sənətidir. Ebru kitab cildləmə, bəzək və xəttatlıq sənətlərində bədii element kimi istifadə edilir. Ebrunun işlənməsi üçün tələb olunan materiallar arasında misdən, sinkdən, sinklənmiş qab, oxra boyaları, tərkibində yağ olmayan təbii boyalar, məsələn, lahur, indiqo və lok, at quyuğundan hazırlanmış fırça və s. materiallar tələb olunur.

Çox qədim bir rəngkarlıq sənəti olan ebru sənətinin yaxşı nəticə verməsi üçün istifadə edilən materialın keyfiyyəti və ebru ustasının məharəti, eləcə də ebru çəkicəyi kağızın keyfiyyəti müəyyən edilməlidir. Əvvəllər “Ali–kurna” kağızı ebru üçün ən uyğun kağız sayılırdı. Ebru çəkicək kağızın parlaq görünməsi və formaların təhrif edilməsinin qarşısını almaq üçün nişastadan istifadə edərək cilalanmalıdır.

Cildləmə sənəti Yaxın Şərqdə tətbiqi sənətin orijinal növlərindən biridir. Dini inanclara görə Şərq və Qərb ustaları XIV əsrə qədər kitab cildində əlvan qiymətli metallardan istifadə etmirdilər. Şərq ustaları da taxta bağlamalardan istifadə etməmiş, əsasən, karton və dəridən istifadə edərək onları müxtəlif emala məruz qoymuşlar. Oxşar mənzərə Azərbaycanda da müşahidə olunub. Burada XV əsrdən başlayaraq qabartmalı basmanaxışdan istifadə olunurdu. XVI əsrdən onlar həmçinin laklı cildlər hazırlayırdılar.

Xəttatlıq ustalarının təcrübəsi katibin otaqda işləməsi üçün ən optimal temperatur və işıqlandırma şəraitini də üzə çıxarıb. Orta otaq temperaturunda işləmək ən məhsuldar hesab olunurdu, çünki isti otaqda kağız yumşaqlığını və elastikliyi itirir, barmaqlar tərləyir və mürəkkəb tez qatılaşır, yazı kobud və bulanıq olur. Otaqdakı hava çox soyuq olarsa, kağız nəmlənirdi. Buna görə yayda səhər, qışda isə günorta işləmək tövsiyə olunurdu. Xəttata iş otağının qapı və pəncərələrini tez-tez açıb havalandırmağı tövsiyə edirdilər. İş yerinin işıqlandırılmasına gəlincə, səhər şərq pəncərələri qarşısında, günorta saatlarında cənub pəncərəsində, günün sonunda isə qərb pəncərəsinə yaxın əyləşməyi tövsiyə olunurdu.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Adil Yusif oğlu Qaziyev. XIII-XVII əsr Azərbaycan əlyazma kitabının tərtibatı. Moskva. 1977, “Kitab”, s.45-107
2. A.Seyfullayeva, E.Ağayev "Azərbaycan Miniatur sənəti". Bakı, 2022, "Zəngəzurda cap evi" nəşriyyatı, s.9-20.
3. Kərimov K. Azərbaycan miniatürləri. Bakı, "Şərq-Qərb" nəşriyyat evi, 2013 s.93-248
4. Namiq Musalı. “Səfəvilər dövründə Ərdəbildə xəttatlıq və kitab sənəti”.

Самира Агабаба Алиева
Джамиля Васиф кызы Магеррамова

ПРОЦЕСС СОЗДАНИЯ И СТАНОВЛЕНИЯ ИСКУССТВА КАЛЛИГРАФИИ

Резюме: В статье дается общий, но краткий обзор истории создания каллиграфии, являющаяся одной из отраслей изобразительного искусства, то есть искусства красивого письма, этапов ее развития и используемых материалов. В ходе проведенных исследований мы наблюдаем развитие каллиграфии в средние века, появление других видов искусства с расцветом этого искусства. В статье проанализированы классические каллиграфические инструменты, используемые в искусстве каллиграфии. В заключение дается краткая информация о методах развития этого искусства.

Ключевые слова: искусство каллиграфии, каллиграфия, арабский язык, краски, каллиграфы

Samira Agababa Aliyeva
Jamila Vasif gizi Maharramova

THE PROCESS OF CREATION AND FORMATION OF THE ART OF CALLIGRAPHY

Summary: In the article, a general and concise overview of the history of the creation of calligraphy, which is one of the branches of fine art, i.e. the art of beautiful writing, its development stages and the materials used, was made. During the conducted research, we observe the development of calligraphy silk in the Middle Ages, the emergence of other types of art with the flourishing of this art. In the art of calligraphy, analyzes were made about classical calligraphic tools. In conclusion, the article provides brief information about the method of development of this art.

Key words: Calligraphy art, calligraphy, Arabic, paints, calligraphers.

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.06.2024